

УДК 903.5 (4-11) "637"

Отрощенко В.В.

ПОХОВАННЯ З КУТОВИМИ ЯМКАМИ В КОНТЕКСТІ ГОРДІЇВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

У статті подано стислий перелік усипальниць з кутовими ямками від доби ранньої бронзи до фінального періоду бронзового віку. Продемонстровано їх тяглість у часі та просторі в ареалі півдня Східної Європи. Ці специфічні споруди зіставлені з аналогічними конструкціями Гордіївського могильника. Висловлено припущення, що поховання Гордіївського могильника репрезентують елітний прошарок населення білогородівської культури та зроблено спостереження, що кутові ямки могли імітувати «колеса» символічного катафалка в уявленнях населення доби бронзи та раннього залізного віку.

Ключові слова: Східна Європа, бронзовий вік, могильники, поховальний обряд

The article presents a short list of tombs with angular pits from the Early Bronze Age to the Final Bronze Age. Their stiffness in time and space in the area of the South of Eastern Europe is demonstrated. These specific structures are compared with similar designs of Hordiyivs'ky burial ground. It has been suggested that the burial of the Hordiyivs'ky burial ground is represented by an elite stratum of the Bilogrudivs'ka culture and observations have been made that corner pits could imitate the "wheels" of a symbolic hearse in the ideas of the Bronze Age and Early Iron Age population.

Keywords: Eastern Europe, Bronze Age, burial grounds, burial rite

Серед комплексів Гордіївського могильника мимоволі привертають увагу численні усипальниці з кутовими ямками (16 на 40 поховальних комплексів, або ж 40%). Їхня особлива роль в контексті Гордіївського могильника проявляється вже при планіграфічному аналізі. Могили, що містять поховання з кутовими ямками утворюють генеральну вісь могильника з південного сходу на північний захід (кургани №№ 28, 5, 11, 37, 34). При цьому кургани № 5 та № 37 є найбільшими та головними в південно-східній та північно-західній групах насипів могильника, відповідно [37, S. 2, Taf. 1; 8, с. 7, 8, 90, рис. 1]. Показово, що в південно-східній групі усипальниці з кутовими ямками складають меншість (8 проти 22-х поховань на 29 курганів), а в північно-західній групі – більшість (8 проти 2-х поховань на 9 курганів). Конструкції з кутовими ямками відрізняються більшими розмірами, додатковими конструктивними елементами в середині ями, численнішим та якіснішим речовим супроводом, попри те, що саме ці усипальниці були піддані ґрунтовнішому пограбуванню.

Додатковим свідченням неординарного статусу гордіївських поховань з кутовими ямками є факт високого відсотку поховань зі золотими прикрасами (11 з 16-ти, або ж 68,8%). У похованнях без ямок відсоток комплексів зі золотом дещо менший (11 з 24-х, або ж 45,8 %), але також вражаючий. Коли ж зробити поправку на тотальний грабунок гордіївських могил (87,5%), то відсоток поховань зі золотом міг би зрости в обох групах. З 16-ти поховань з ямками пограбовано 15 (93,8%), а з 24-х інших – порушено 20 (83,3%).

Системне пограбування просторих та багатих усипальниць стає повсякденністю саме за доби фінальної бронзи (XII-X ст. до н. е.), що було помічене ще під час розкопок могил білозерської культури з тими ж таки кутовими ямками в степах Надчорномор'я [20, с. 193]. Тому сам характер пограбування (у Степному пограбовано 9 з 14-ти

поховань, або ж 64,3%) стає певним хронологічним репером, уточненим зіставленням поховальних конструкцій, речових супроводів та серій 14С дат в контексті поховань білозерської культури [38, р. 338-364] та Гордіївки [8, с. 8-39].

Отже, є підстави відносити поховання з кутовими ямками з Гордіївки до категорії неординарних та пошукати їм аналогії в часі й просторі доби ранніх металів. Автор розпочав ці пошуки ще на початку 70-х років ХХ ст., після розкопок могильника білозерської культури на землях радгоспу «Степний», розташованого неподалік від с. Заповітне Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Там розкрито 14 поховань в 13-ти могилах, де виявлено 5 конструкцій з кутовими ямками, 35,7% [20, с. 194-197, рис. 2-3; 38, р. 338-340, fig. 2, 3; р. 343-345, fig. 6-7; р. 353-354, fig. 14-15; р. 359, fig. 17; р. 360-361, fig. 18]. Тобто, кутові ямки, як конструктивний та знаковий елемент, зацікавили мене задовго до розкопок Гордіївського могильника. Першу доповідь на цю тему «Поховання з кутовими ямками» автор зробив на конференції ІА АН УРСР в Дніпропетровську (1980 рік). Але там йшла мова про поховання з кутовими ямками зрубної культури, на тлі зіставлення комплексів бережнівського типу на Волзі та майвського на Дніпрі. Відкриття помітного числа аналогічних споруд у Гордіївці надало дослідникам додаткові й вагомні аргументи на користь доцільності глибшого вивчення згаданих неординарних конструкцій.

Ряд ранніх споруд з кутовими ямками досліджено під могильними насипами майкопської культури. Серед них вивиснується власне Майкопська Могила доби ранньої бронзи на Північному Кавказі (висота – 10,65 м). Ось витяг зі звіту М.І. Веселовського про розкопки 1897 р. в м. Майкоп на вулиці, яка нині має назву Курганна: «По кутах могильної ями забиті доволі товсті колоди, 4-6 вершків у діаметрі, які не збереглися, залишилися лише отвори, що входили в дно могили вельми небагато, вершків на 4» [23, с. 44]. Простора поховальна споруда (5,3×3,7×1,5 м, орієнтація – північ-південь) була обшита деревом і розділена дерев'яними перетинками на три камери для трьох небіжчиків.

Відомі й дещо пізніші поховання з кутовими ямками в могилах майкопської культури, як от двокамерна усипальниця в групі II, кург. 1, пох. 3 біля селища Чегем в Кабардино-Балкарії [35, с. 195-198, рис. 25; 26: 3]. Ймовірно, традиція побудови таких конструкцій веде початок від майкопської культури (середина IV тис. до н.е.). Звідти вона могла поширитися в середовище степових племен доби ранньої бронзи.

Дозволю собі зробити деякі зауваження щодо основної споруди Майкопської Могили. По-перше, відзначу її багатокамерність. Головній особі виділили велику камеру в південній половині ями, а залежним – дві вузькі, що розділили північну її половину на два прямокутники. Точка дотику усіх трьох камер знаходилася в геометричному центрі ями, де в пізніших багатокамерних усипальницях міг знаходитися центральний стовп. По-друге, М.І. Веселовський помітив відсутність дерева в кутових ямках, що важливо для їхньої подальшої інтерпретації. Наступні дослідження відзначають, що доволі часто в кутових ямках відсутні рештки дерева для системи опорних стовпів. Водночас, на дні кутових ямок, іноді, знаходять різні речі: бронзові вудила та інші деталі кінської вузди (пох. 1, кург. 34 Гордіївського могильника) чи керамічне прясло (пох. 1, кург. 9 могильника Степний). Схоже, що кутові ямки могли використовуватися не лише як гнізда для опорних стовпів, але й виконувати інші знакові функції, лишаючись не засипаними ґрунтом і після перекриття усипальниці накатом з дерева, трави чи кам'яних брил та завершення побудови могильного насипу понад нею.

Добою ранньої бронзи датуються кургани І-1 та І-12 могильника Усатове І біля м. Одеса, де в центральному похованні першого виявлені канавки попід довгими стінками ями, а в центральному похованні другого – конструкція з кутовими ямками. Надалі ми пересвідчимося в тому, що кутові ямки неодноразово сполучалися в одній

усипальниці з канавками по периметру. Варто також відзначити відсутність стовпчиків в кутових ямках, потужний кам'яний панцир над усипальницею та яскравий речовий супровід небіжчика з пох. 1 в кург. 1-12 [24, с. 106-113, рис. 1-4].

В Степовому Надчорномор'ї досліджені окремі комплекси зі залишками чотирьох стовпчиків по кутам ями нижньомихайлівської культури, як от кург. 25, пох. 1 біля с. Старогорожене на Миколаїщині [36, с. 116, рис. 11: 1-3].

Помітно більше таких складних конструкцій фіксується в похованнях ямної спільноти у Західному Надчорномор'ї на Одещині та півдні Республіки Молдова [10, с. 83-93]. Загалом зафіксовано 129 випадків наявності кутових ямок лише на дні ям-камер, а ще вони фіксувалися на виступах (8 конструкцій). С.В. Іванова відзначає соціально-неординарний характер цих поховань [10, с. 93]. Вона ж припускає, що такі конструкції імітують житлові споруди «ямників» чи криті вози [10, с. 90-92, рис. 6]. Звернуто увагу на певний зв'язок кутових ямок з канавками попід стінами поховальних споруд [10, с. 88-89, рис. 5].

Яму з канавкою по периметру зафіксовано в гр. III, кург. 1, пох. 13 (кемі-обинська культура) біля с. Ковалівка Миколаївського р-ну на правому березі р. Південний Буг [12, с. 97, рис. 54: 4-5]. У тому ж таки кургані досліджено пох. 8 (ямна культура) з канавкою по периметру та символічними кутовими ямками (діаметр – 0,1-0,15 м, глибина – 0,05 м). Зрозуміло, що жодних ознак присутності деревини в цих ямках виявлено не було [12, с. 92-93, рис. 51: 1-2].

Наголосимо на поховальній споруді пох. 2, кург. 6 (ямної культури, основного) біля с. Писарівка Ямпільського р-ну Вінницької обл., де виявлено яму з вісьмома заглибленнями для стовпчиків. Довкола ями також викопано 8 стовпових ямок, симетрично до нижніх ямок. Важливо, що тут кутові ямки були про-дубльовані парами коліс, покладених горизонтально на краях ями, дотично до її кутів, утворюючи сукупно з ямою чотирипелюсткову композицію [28, с. 97-98]. Аналогічну композицію з колесами, розкладеними дотично до кутів ями, дослідив І.В. Синіцин у кург. 9 групи «Три брати» в Калмикії [30, с. 152, рис. 16].

На переході від ранньої до середньої доби бронзи та з утвердженням ритуалу поховання в катакомбах традиція облаштування поховальних «кімнат» чи камер з кутовими ямками відсувається на схід, до регіонів Середнього Дону та Середньої Волги, де зберегли її саме для поховання неординарних небіжчиків. Наприклад, у пох. 1 в кург. 5 середньодонської катакомбної культури з могильника Висока Гора в Богучарському р-ні Воронежської обл. майстра-стрілочника супроводили пенал з інструментарієм, горщик, офіра бика (букраній) та людини під індивідуальним курганом [2, с. 28-30, рис. 21-22].

В Самарському Поволжі, де катакомбний ритуал, загалом, не набув поширення, у пізньому ямному похованні (Утьовка I, кург. 1, пох. 1) 3 кути ями були позначені кавалками вохри, а четвертий – горщиком. І.Б. Васильєв уважав, що там був похований вождь середньоволзької групи племен ямної культури [6, с. 34-36, 55, рис. 3: 1]. Поза тим, в Утьовському 1 та 4, Красносамарському 1 та 2, Сусканському та Володимирівському могильниках Самарщини досліджено виразну серію усипальниць скотарської еліти з використанням дерев'яних кілків, особливо товстих на кутах ям (діаметр – 5-25 см, глибина – до 65 см). Самарський дослідник відзначає сполучення декількох елементів: «виступів та кілків, кілків та канавок, і виступів, і кілків, і канавок» в окремих похованнях [5, 1979, с. 32].

Героїчна доба бойових колісниць на початку II тис. до н. е. підводить рису широкому використанню катакомб у поховальних ритуалах та добі середньої бронзи загалом. Відновлюється практика інгумацій в ямах різних конструкцій, зокрема й з кутовими ямками. Класичні зразки ям останніх з обшитими дошками стінами та долівкою дає могильник на р. Синташта, що на півдні Челябінської обл. Це могили 1 та

7 на Малому ґрунтовому цвинтарі Синташта 2 [7, с. 295-305, 314-324, рис. 167-169, 173, 181, 182]. Ці усипальниці вже конструктивно наближені до споруд з кутовими ямками діб пізньої та фінальної бронзи. Вони наближені до центрального ритуального стовпа в ритуальному будиночку в центрі цвинтаря по осі північ-південь. Проте, кожна споруда має певні відмінності. Стовпові ямки могили 1 трохи відведені від кутів ями (як і споруди Гордіївського могильника), а в могилі 7 ці ямки врізані в кути ями, утворюючи своєрідні виступи-пелюстки.

Ритуальний стовп з можливим конструктивним та важливим ідеологічним навантаженням з'являється безпосередньо в контексті усипальниць синташтинської, доно-волзької абашевської культур та пам'яток потапівського типу, тобто, в культурах бойових колісниць. Такі споруди автор запропонував називати склепами колісничних. Адже в склепах колісничних знаходили, як рештки колісниць, так і скелети загнзуданих коней, колісничного та залежних від нього осіб, плюс зброя, атрибути влади та елементи запряжної вузди [21, с. 66-72, рис. 1]. Такий трьох- чи чотирьохкамерний склеп утворюють центральний стовп, кутові та пара бокових ямок. Класичним зразком його є споруда пох. 3 в кург. 1 Ширяєвського могильника на Середньому Доні, помилково віднесена в публікації до ямної культури [26, с. 151-153, рис. 1]. Фактично, в склепі влаштовані чотири камери з суміжними стінами та кутовими ямками. Такий склеп можна було використовувати для наступних поховань неодноразово.

На базі культур бойових колісниць виросла, зрештою, покровська зрубна культура, успадкувавши традицію спорудження як склепів колісничних, так й усипальниць з кутовими ямками. Зразком тут може служити могильник на землях радгоспу «Солнечний» у Самарській обл., де в кург. 2 влаштували довжелезну поховальну споруду (7,7×2,4×0,6 м), розподілену кутовими стовпчиками на 4 камери в лінію. В сусідньому кург. 3 влаштовано будову з центральним стовпом та кутовими ямками, за схемою склепу колісничних [25, с. 76-78, рис. 3: 4-5].

У кург. 11 могильника Сади в м. Вороніж кутові ямки були фактично винесені за межі прямокутної ями, утворивши таку собі чотирьохпелюсткову споруду [32, с. 75-79, рис. I, II]. Така конфігурація поховальної споруди асоціюється з облаштуванням горизонтально покладених коліс у стик з кутами у згаданих вище усипальницях ямної спільноти. Мабуть, ця асоціація не є випадковою.

На Середньому Доні виявлені також комплекси поховань з розташуванням корчаг чи горщиків по кутам поховальної ями [27, с. 28; 2, с. 39-40, рис. 30: 1]. Отже, кутові ямки, часом, імітувалися за допомогою посуду, шматків вохри чи навіть каменів. Останній випадок зафіксований в похованні зрубною спільноту з кургану на р. Каратиш, ліва притока р. Берди в Надазов'ї [4, с. 188]. Таким чином, потреба у той чи інший спосіб позначити кути ями диктувалася, поза всім іншим, ще й наміром підкреслити певне символічне значення чотирьох кутів ями чи наземної поховальної споруди.

Серед наземних поховальних споруд з присутністю чотирьох кутових стовпів відзначимо основне поховання на горизонті попід дерев'яним навісом в пох. 1, кург. 3 на південній околиці м. Новоаннінськ Волгоградської обл. [14, с. 219-220, рис. 2], а також споруду з чотирьох стовпів, які утворювали квадрат над рештками кремації БМЗК в кург. 3, гр. 1 біля с. Черноглазове Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. [11, с. 104-106, рис. 288].

В пох. 1, кург. 1 (18) біля с. Новополтавка Костянтинівського р-ну Донецької обл. розчищені три пари неглибоких круглих ямок без слідів дерева в них. І хоча це поховання відноситься до БМЗК, але на перекритті ями виявлено біконічну посудинку, виготовлену в традиціях культурного кола Бабіне [3, с. 6-7]. Хоча для останнього поховання з кутовими ямками показовими не були, але останні три комплекси (Новоаннінськ, Черноглазове, Новополтавка) містять виразні «бабинські» елементи.

Прояви певних родових чи спадкових традицій під час спорудження усипальниць з кутовими ямками фіксуються на матеріалах кург. 2 біля с. Іванівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл., де в прозорій стратиграфічній послідовності розкопані 4 поховання цього типу. Після здійснення останнього з них було зведено об'єднувальну досипку з крихкого чорнозему та шару викопної глини грубиною до 0,2 м. Загальна висота кург. 2 складала 2,37 м, а діаметр – близько 60 м. На зв'язок усипальниць з ямками в кург. 2 поміж собою вказує також розташування їх в один ряд на осі захід-схід. Кількість ямок в поховальних спорудах складала 2 чи 3 пари [1, с. 32-34]. У пох. 6 (основному) зафіксовано кутові ямки (глибина – до 0,4 м, діаметр – до 0,16 м) та вертикальну обшивку торцевих стін дошками, по 12 на кожній. В наступному, за часом здійснення, пох. 3 розчищені 3 пари ямок овальної форми (глибина – 0,11 м). Стінки ями прикривали за периметром прямокутні та загострені донизу плахи. У нижній частині кожної з плах, поставлених вертикально, просвердлено круглий отвір (діаметр – 0,1 м), вписаний у різьблене коло (діаметр – 0,3 м). До однієї з плах була приставлена та підперта кілочком половинка колесоподібного виробу (зовнішній діаметр – 0,2 м, внутрішній – 0,07 м). Одна з плах мала в нижній частині квадратний отвір (0,09×0,09 м) зі стесаною під кутом вгору верхньою стороною. Не виключено, що до пох. 3 були поставлені частини воза, а овальні ямки на дні імітували присутність коліс, аналогічно до прикопаних в землю коліс з усипальниць синташтинської та петровської культур [1, с. 33].

Два поховання в усипальницях із виступом по периметру та трьома парами стовпових ямок досліджено в могильнику біля с. Павлівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.: кург. 1, пох. 7; кург. 3, пох. 5 [15, с. 8-10, рис. 2: 1-4; с. 14-15, рис. 3: 4-5]. У першому з них виявлено кістяну вісімковидну застібку з різьбленими концентричними колами на лопатях [15, с. 10, рис. 2: 4]. Аналогічної форми та орнаментативної застібки виявлені в усипальниці з кутовими ямками (кург. 37, пох. 1) з Гордіївки [8, с. 110, рис. 72: 3-4].

Загалом, найяскравішу серію з 36-ти споруд з кутовими ямками надають матеріали розкопок могил бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК). Найбільше їх зосереджено від лівобережжя р. Самари до північних районів Херсонщини. Схема конструкції передбачала наявність 4-6 ямок. Об'єм найбільших кімнат досягав 7-12 куб. м. Окремі конструкції з кутовими ямками відомі в ареалі сабатинівської культури (Кирнець), північний кордон якої сягав півдня Вінницької обл. [13, с. 159-165].

Для синхронізації БМЗК зі західними сусідами важливе значення має пох. 4, кург. II поблизу від с. Івання Тернопільської обл., що належало до тшинецького культурного кола. Там конструкція зі залишками стовпів у чотирьох кутових ямках була вибудована над рештками кремації на стороні, яку супроводив орнаментований бронзовий кинджал та посуд [29, с. 159-168].

На XIII-XII ст. до н. е. – час формування білозерської та білогрудівської культур – спорудження усипальниць з кутовими ямками поширилося на теренах України від Західного Донбасу до Волині та від Західного Надазов'я до Південної Молдови. В степовому ареалі білозерської культури вона мала три осередки проявів. По-перше, це місцевість по обидва боки від р. Білозерка (Степний, Широка Могила біля с. Мала Лепетиха на півночі Херсонщини). Саме там такі конструкції були відомі й серед поховань попередньої БМЗК. По-друге, трикутник поміж лівим берегом Нижнього Дніпра та Чорним морем в межах Південної Херсонщини. По-третє, межиріччя Дністра та Прута з пониззя Дунаю включно. Гордіївський могильник білогрудівської культури істотно доповнює названі вище осередки з півночі, з виходом поза ареал білозерської культури, в Лісостеп.

Отже, традиція використання усипальниць з кутовими ямками нараховувала понад 2 000 років у населення Надчорномор'я та півдня східної Європи загалом. Вона поширювалася, переважно, серед спільнот та культур індоіранської лінії розвитку. Важливо, що вона не припинилася з переходом до раннього залізного віку та номадизму в культурах історичних кіммерійців та скіфів царських [19, с. 90-96]. В.С. Ольховський розглядає ймовірність генетичного зв'язку скіфських усипальниць з кутовими ямками з аналогічними спорудами зрубної спільноти та білозерської культури. Наведені вище матеріали істотно поглиблюють цю традицію в часі.

Автором висловлювалося припущення, що в склепах колісничних та усипальниць з кутовими ямками мали ховати носіїв тогочасної влади – представників харизматичних кланів, які остаточно сформувалися за доби бойових колісниць [22, с. 169-170]. Знаменно, що всі дослідники, яким довелося мати справу з такого типу спорудами, відзначають неординарний статус небіжчиків, яких там знаходили.

Так, кургани типу Майкопської Могили були занесені до переліку могил, «де, ймовірно, були поховані найшляхетніші люди, представники родоплемінної верхівки, вожді» [16, с. 102-112]. Щодо головного небіжчика з Майкопського кургану, то ще класик світової археології Г. Чайлд визначив його як «вождь чи жрець-вождь» [34, с. 212]. Пізніше В.М. Массон охрестив головних небіжчиків з великих кубанських могил «майкопськими лідерами ранніх комплексних суспільств на Північному Кавказі» [18, с. 60-84]. В.Г. Збеневич вважає, що в кург. I-1 та I-12 біля с. Усатове «ймовірно, були поховані найшляхетніші люди, представники родоплемінної верхівки, вожді» [9, с. 129].

І.Б. Васильєв доходить висновку, що «IV Утьовський могильник належить верхівці ямно-полтавкинського суспільства». Ними могли бути «царі, вожді, племінна знать чи представники якихось інших груп давнього суспільства» [5, с. 30-32, рис. 4; 6, с. 55, рис. 3, 1]. Відзначимо збіги у спостереженнях С.В. Іванової та І.Б. Васильєва щодо конструктивних та соціальних аспектів усипальниць з кутовими ямками. Для комплексу Утьовка 1, кург. 1, пох. 1 були перевірені критерії виокремлення «царського поховання», за В.М. Массоном, із золотими прикрасами включно [17, с. 169; 6, с. 33-38, 55, рис. 2-4]. Вони майже збігаються. Відсутні лише офіри людей, але в двох сусідніх могилах супровідні поховання залежних від головних постатей осіб виявлено (Утьовка 1, кург. 2, пох. 1; кург. 4, пох. 1-2). Так само супровідним, щодо центральної усипальниці з кутовими ямками (пох. 2), можна розглядати парне дитяче пох. 1, кург. 32 Гордіївського могильника.

А.Т. Синюк визначає статус небіжчиків-майстрів, подібних до Високої Гори (кург. 5, пох. 1), як «вождь чи жрець», повторюючи, в дещо іншому культурному контексті, згадуваного вище Г. Чайлда [31, с. 308-309]. Вважаю, що поховання Гордіївського могильника репрезентують елітний прошарок населення білогрудівської культури, а конкретизація цього питання вимагає подальших досліджень.

Показовим є факт, що використання поховальних конструкцій з кутовими ямками збігається в часі з появою в поховальних комплексах коліс та інших деталей возів. Певний зв'язок кутових ямок з колесами, від їх решток до імітації у вигляді кружал чи коліщаток в низці комплексів, простежується. Згадати хоча б залишки дерев'яного колеса зі ступицею біля північно-західного кута пох. 1, кург. 7 біля с. Струмок Татарбунарського р-ну Одеської обл. [33, с. 26-27, рис. 2]. Усипальниця з кутовими ямками відноситься до білозерської культури, але викликає асоціації з комплексами ямної спільноти. Тут хочеться ще раз наголосити, що система кутових ямок слугувала не лише для фіксації опорних стовпів для навісу чи положу понад небіжчиком, але й моделювала символічний катафалк на якому тіло небіжчика розпочинало перехід/переправу до іншого світу. Тоді стає зрозумілим чому ямки для стовпів нерідко мали невелику (від 0,05 м) глибину за значного (0,3-0,4 м) діаметра та не містили, часом,

решток стовпів узагалі. До того ж їх не засипали ґрунтом на момент завершення ритуалу, що й пояснює наявність у ямках речей, пов'язаних зі символікою та практикою руху (елементи вузди, кружала).

Припущення щодо імітації катафалка підтверджують конструкції з канавками Гордіївського могильника (кург. 27, пох. 1), а ще більше Степного (кург. 2-4, 9, 11, 14). Показово, що канавки вивищували центральну (функціональну) частину ями, створюючи для небіжчика такий собі постамент-ложе в оточенні ямок-«коліс». Використовували канавки також для фіксації нижніх торців стовпчиків чи дощок. Тоді така конструкція вже нагадувала заглиблену в материк на 1,5-2,0 м комфортну кімнату з дощаними стінами площею 8-12 кв. м. Для Гордіївського могильника, кург. 27, пох. 1 це 8,6 кв. м площі та 11,2 куб. м об'єму, а для Степного, кург. 2, пох. 1, відповідно, 11,5 кв. м площі та 21,9 куб. м об'єму. Чи варто нагадувати щодо високого соціального статусу осіб для яких готували такі поховальні кімнати. Адже при їх пограбуванні таких з усипальниці витягали не лише коштовні речі, але й дошки зі стін та опорні стовпчики, що засвідчила практика розчистки окремих «кімнат» Степного (кург. 2). Аналогію з «кімнатами» можна доповнити фактами наявності дощаних, фарбованих вохрою долівок у проміжку, обмеженому кутовими ямками в Степному (кург. 2, пох. 1) та Гордіївці (кург. 38, пох. 1). В такому імпровізованому катафалку спрацьовувала комбінація елементів житла та возу, необхідних для переправи до потойбічного світу.

Серія яскравих, а то й еталонних, поховань Гордіївського могильника з кутовими ямками дозволяє істотно розширити джерельну базу цього типу поховальних пам'яток і дійти нових цікавих спостережень та висновків.

Джерела і література

1. Антоненко Б.А., Васильченко С.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. О результатах работы Ивановской археологической экспедиции // Некоторые вопросы археологии Украины. – К., 1977. – С. 31-35.
2. Березуцкий В.Д., Кравец В.В., Новиков Н.Л. Древности Богучарского края. – Воронеж, 2005.
3. Бондарь Н.Н. и др. Отчет экспедиции КГУ на трассе II очереди канала Днепр-Донбасс в 1981 г. – НА ИА НАНУ. – № 1981/107.
4. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок. 1888-1902 гг. – СПб., 1908.
5. Васильев И.Б. Среднее Поволжье в эпоху ранней и средней бронзы (ямные и полтавкинские племена) // Древняя история Поволжья. Научные труды Куйб. ГПИ. – Куйбышев, 1979. – С. 24-56.
6. Васильев И.Б. Могильник ямно-полтавкинского времени у с. Утевка в Среднем Поволжье // Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 1980. – [Вып. 2]. – С. 32-58.
7. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских стезей. – Челябинск, 1991.
8. Гордіївський могильник / [Березанська С.С., Гошко Т.Ю., Ключко В.І., Ключко Л.С., Литвинова Л.В., Потупчик М.В., Слюсарська К., Шумова В.О.]. – Вінниця, 2011.
9. Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. – К., 1974.
10. Иванова С.В. Похоронения з отворами від жердин у ямній культурі Північно-Західного Причорномор'я // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 83-93.
11. Ковалева И.Ф., Марина З.П., Шалобудов В.Н. Отчет об археологических исследованиях в зоне орошения в Днепропетровской области в 1984 г. – НА ИА НАНУ. – 1984/146.
12. Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. – К., 1978. – С. 7-132.
13. Левицкий О.Г. Погребальный комплекс сабатиновской культуры у с. Кырнэцень // Древности Северного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1995. – Т. V. – С. 159-165.
14. Мамонтов В.И. Погребения эпохи бронзы Новоаннинского курганного могильника // СА. – 1974. – № 1. – С. 217-220.

15. Марина З.П., Ромашко В.А., Фещенко Е.Л. Курганы эпохи бронзы у села Павловка // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск, 1988. – С. 5-20.
16. Массон В.М. Древние гробницы вождем на Кавказе (некоторые аспекты социологической интерпретации) // Кавказ и Восточная Европа в древности. – М., 1973. – С. 102-112.
17. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – М., 1976.
18. Массон В.М. Майкопские лидеры ранних комплексных обществ на Северном Кавказе // Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). – СПб., 1997. – С. 60-84.
19. Ольховский В.С. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным // СА. – 1978. – № 4. – С. 90-96.
20. Отрошенко В.В. Новый курганный могильник белозерского времени // Скифский мир. – К., 1975. – С. 193-206.
21. Отрошенко В.В. Чотирикамерні склепи синташтинської доби // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 66-72.
22. Отрошенко В.В. До генези харизматичних кланів // Сучасні проблеми археології. К., 2002. – С. 169-170.
23. Отчет Н.И. Веселовского о раскопках Майкопского кургана в 1897 г. // Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). – СПб., 1997. – С. 44-48.
24. Патокова Э.Ф. Усатовский курган 1-12 // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея 1962 года. – Одесса, 1964. – С. 102-123.
25. Пестрикова В.И. Курганный могильник у совхоза «Солнечный» // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья. – Куйбышев, 1977. – С. 72-81.
26. Погорелов В.И. Ширяевский могильник бронзового века на Среднем Дону // СА. – 1985. – № 1. – С. 151-153.
27. Полесских М.Р. Археологические памятники Пензенской области. – Труды Пензенского областного музея краеведения. – Пенза, 1970. – Вып. VII.
28. Потупчик М.В. Поховання з візком біля с. Писарівка // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 97-98.
29. Свешников И.К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области // СА. – 1968. – № 2. – С. 159-168.
30. Синицын И.В. Памятники предскифской эпохи в степях Нижнего Поволжья // Советская археология. – 1948. – Т. X. – С. 143-160.
31. Синюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона. – Воронеж, 1996.
32. Старцева Т.С. Исследование кургана срубного времени в могильнике «Сады» // Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 1980. – [Вып. 2]. – С. 75-79.
33. Тошев Г.Н. Памятники белозерского периода у с. Струмок Одесской обл. // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. – К., 1984. – С. 24-32.
34. Чайлд. Г. У истоков европейской цивилизации. – Москва, 1952.
35. Чеченов И.М. Вторые курганные группы у селений Кишпек и Чегем 11 // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972-1979 гг. – Нальчик, 1984. – Т. 1. – С. 164-253.
36. Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Балушкин А.М. Курганный группа близ с. Старогорожена // Древности Поингуля. – К., 1977. – С. 99-145.
37. Berezanskaja S.S., Kločko V.I. Das Gräberfeld von Hordeevka. – Archäologie in Eurasien. – Leidorf, 1998. – Bd. 5.
38. Otroshchenko V.V. Radiocarbon chronology of the Belozerka culture – based on barrows near the village of Zapovitne (the “Stepnoy cemetery”) // Baltik-Pontic Studies. – Poznań, 2003. – Т. 12. – P. 336-364.